

ББК: 63.3(0)я43

I-906

УДК: 94(100)(08)

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 5. – 160 с.

У п'ятому випуску збірника розглядаються актуальні проблеми історії нового та новітнього часу, питання суспільної думки, подається аналіз наукової продукції зарубіжних і вітчизняних дослідників. Видання розраховане на науковців, викладачів історії та студентів.

ББК 63.3(0)я43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);

Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;

Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;

Троян С.С., доктор історичних наук, професор (м.Рівне);

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;

Холодницький В.Ф., кандидат історичних наук, доцент;

Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;

Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент;

Мінаєв А. В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

Літературний редактор – **Лукул О. В.**

Рецензент – **Алексієв М. М.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Свідцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289,
серія ЧЦ від 23.03. 2005 р.

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.

За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

© „Рута”, 2007.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

УДК 327.323.7

Андрій Мінасв

Концепція «радянського термідору» в працях Л. Троцького

«...окремі передові країни, в яких соціалізм візьме гору, будуть немов острови посеред ворожого їм капіталістичного, а частиною навіть докапіталістичного світу. ...навіть там, де соціалізм утримається й вийде переможцем, його характер буде глибоко й надовго перекручений багатьма роками стану облоги, необхідного терору й вояччини, з неминучим наслідком - варварським патріотизмом. Це буде далеко не наш соціалізм».

Олександр Богданов¹

Останнім часом неабиякої актуальності набуває проблема вивчення революційних рухів, їхнього зародження, найвищого піднесення й, природно, занепаду. Майже два століття своєрідним «еталоном» для всіх наступних революцій виступала Велика Французька буржуазна революція, визнана свого роду «класичною». Одним із питань, поставлених даною революцією перед дослідниками революційної тематики, а також перед теоретиками й практиками революційних рухів, є питання термідоріанського перевороту й наступної термідоріанської реакції.

Нагадаємо: 9 термідора 1794 р. у результаті змови в середовищі правих і лівих монтаньярів була повалена яacobінська диктатура у Франції, що являла собою час найвищого піднесення Великої Французької революції. Термідоріанський переворот, який розглядається істориками або як кінець революції в цілому, або як початок низхідного її етапу, був, по суті, переходом від яacobінської диктатури через режим Директорії до бонапартистського режиму Наполеона I. Терміни «термідоріанський переворот», «термідоріанська реакція» стали згодом загальними для

позначення, по-перше, контрреволюційного режиму в «революційному одязі» (тобто, такого, що зберігає на якийсь час революційні риторичні й політичні форми правління), а, по-друге, падіння революційного уряду в результаті розколу й переродження в його лавах.

Чималий інтерес дана проблема викликала у представників російської революційно-демократичної й марксистської думки першої третини ХХ ст. Особливої ж актуальності вона набула в більшовиків після закінчення громадянської війни в Росії. Це цілком зрозуміло: аналогами французьких яacobінців, або ж, принаймні, їхніми історичними послідовниками в умовах революційної Росії вважали себе саме більшовики. Сумний приклад яacobінців, які зуміли придушити внутрішню контрреволюцію й відбити іноземну інтервенцію, однак не змогли впоратись із змовою у власних лавах, не міг не враховуватися більшовиками, що діяли в подібній історичній ситуації. Саме в такий спосіб і виникло питання щодо ймовірності встановлення «радянського термідору».

Мабуть, у найбільш сконцентрованому вигляді дану проблему сформулював один з більшовицьких лідерів К. Радек, який писав в 20-х рр.: *«Термідоріанська небезпека в СРСР – це небезпека перемоги капіталізму не шляхом повалення влади робітників і селян збройною інтервенцією світової буржуазії й не шляхом повстання капіталістичних елементів, а через повільне сповзання радянської влади з рейок пролетарської політики на шлях дрібнобуржуазний. Називаючи цю небезпеку переродження термідоріанською, ніхто не має на увазі, що повинні повторитися ті ж самі події, які розігралися під час французької революції. Порівняння це підкреслює, що, як у французькій революції, сили, які зупинили її розвиток, вийшли з партії яacobінської, котра стояла на чолі революції, точнісінько так само в партії більшовицькій, що очолювала жовтневий переворот, можуть знайтися сили, які намагаються повернути колесо історії назад до капіталізму»².*

Вперше питання ймовірності «радянського термідору» було поставлене в умовах згорання політики «воєнного комунізму» й запровадження НЕПу, сприйнятого деякими групами більшовиків досить болісно - як повернення усунутих Жовтневою революцією капіталістичних відносин. У ході внутріпартійної боротьби 20-х – 30-х рр. риторика «термідоріанської небезпеки» використовувалася ворогуючими угрупованнями у ВКП(б) для ідеологічного

обґрунтування своїх владних претензій. Особливої «віртуозності» на цьому поприщі досяг один з більшовицьких лідерів, Л. Д. Троцький, що став автором найбільш послідовно розробленої концепції «радянського термідору».

Після утвердження сталінізму як ідеології радянського суспільства, що негативно позначилося, з-поміж іншого, і на розвитку суспільних наук, проблема «радянського термідору» надовго зникла з тематики наукових досліджень у СРСР. Водночас, за межами Радянського Союзу вивчення діяльності й теоретичної спадщини Л. Троцького породило цілий масив наукової й публіцистичної літератури³, у яких розглядаються, у тому числі, роботи останніх років його життя, присвячені переважно питанням еволюції соціально-економічного й політичного устрою СРСР. Насамперед, варто відзначити фундаментальну трилогію І. Дойчера, з якої, на жаль, російською мовою видані лише частина другого й третій том⁴, присвячену дослідженню біографії Л. Троцького і його творчості.

У Радянському Союзі інтерес до даної проблеми знову відродився лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Для робіт цього періоду, як правило, характерним є поєднання обов'язкової критики Л. Троцького за «заперечення будь-яких позитивних завоювань СРСР», за «заклики до повстання робітників СРСР проти влади» з обережним визнанням очевидних заслуг теоретика у формуванні «антисталінського» напрямку марксизму⁵.

Доцільно відзначити, що політика «перебудови» у Радянському Союзі, яка спочатку інтерпретувалася її ініціаторами в дусі «відродження ідей і традицій Жовтня», а згодом сприймалася в суспільстві як горбачовський варіант «термідору», поставила на порядок денний наукових досліджень питання хронологічних рамок та етапів Жовтневої революції. Нерідко дане питання пов'язувалось із проблематикою «радянського термідору»⁶, що безпосередньо або опосередковано відсилало дослідників до відповідних розробок Троцького.

У середині 90-х рр. інтерес до теоретичної спадщини Л. Троцького в Росії та країнах СНД лише посилювався внаслідок краху світової системи «реального соціалізму» і проведеної зусиллями ініціаторів ліберальних реформ реставрації відносин «дикого капіталізму». Наприклад, у листопаді 1994 р. в Москві відбулася міжнародна наукова конференція «Ідейна спадщина

Троцького: історія, сучасність»⁷, на якій різними учасниками відзначалося, що «неможливо зрозуміти сталінізм, не використовуючи метод Троцького як відправний елемент теоретичного аналізу», а також, що «ліва опозиція на початку 20-х років і роботи Троцького являли собою єдиний в Росії тих часів марксистський напрям, який протипоставив сталінізму свою ідейну програму з усіх корінних питань світового революційного процесу й соціалістичного будівництва в СРСР»⁸.

Водночас, переважна більшість публікацій, присвячених даній проблематиці, виявилася в середині 90-х рр. витиснута з офіційних академічних видань у неформальні журнали й збірники, які видавалися групами вчених-марксистів (як, наприклад, російський суспільно-політичний й аналітичний журнал «Альтернативи») або політичними партіями (український теоретичний і суспільно-політичний журнал Соцпартії «Вибір» і т. ін.).

Варто додати, що в українському суспільстві в 2005-2006 рр. відродження певного інтересу (правда не на науковому рівні, а на побутовому й рівні ЗМІ) до проблеми «термідоріанської реакції» як закономірного етапу будь-якого революційного процесу, було викликано кризою очікувань, пов'язаних з т.зв. «помаранчевою революцією» та її наслідками.

У цілому ж необхідно підкреслити, що теоретична спадщина Л. Троцького на пострадянському просторі (попри те, що на початку 90-х рр. минулого століття було видано чимало його робіт) є недостатньо осмисленою. Викликано це, головним чином, двома факторами.

По-перше, істотну роль відіграє певний стереотип мислення. Починаючи з кінця 20-х - 30-х рр. роботи Троцького і його послідовників були вилучені з переважної більшості бібліотечних фондів. До кінця 80-х рр. вони були недоступні не лише масовому читачеві, але й багатьом дослідникам. Як правомірно відзначав російський науковець О. Тарасов, навіть в академічних виданнях ідеї Троцького (зокрема, теорія «перманентної революції») абсолютно ненауково тлумачилися лише як «експорт революцій»⁹ та ін. Критика Троцьким сталінського режиму (власне концепція «радянського термідору») взагалі в радянський час практично не згадувалася. Фактично нерідко й сьогодні зберігається ситуація, про яку говорилося на вже згаданій науковій конференції в 1994 р.: «...серед науковців і політичних діячів продовжують панувати

сталінські штампки, а те й пряма неправда щодо теоретичної й практичної діяльності Троцького»¹⁰.

По-друге, досить важливим є те, що критика Троцьким сталінізму носила лівомарксистський характер. Саме цією обставиною пояснюються два істотних моменти. Перший: дана критика була в дечому половинчатою й непослідовною (особливо щодо аналізу соціальної суті радянської держави). Другий: порівняно слабка обізнаність громадськості з концепцією Троцького обумовлена також тим, що після 1991 р. всі інші напрямки антитоталітарної критики, крім ліберального, фактично були вилучені з наукового й науково-публіцистичного обігу, найчастіше, з суто кон'юнктурних міркувань.

Таким чином, за влучним висловом російського дослідника М. Воейкова, *«для буржуазно-демократичних політологів і прокапіталістичних інтелектуалів Троцький – революціонер гірший за Леніна, охоплений своєю ідеєю світової революції, лівий радикал найкрутішого замісу. Природно, що представники цього табору здебільшого не тільки не вивчали робіт Троцького, але й «принципово» не бажають цього робити. Діячі протилежного табору... це з більшою люттю не сприймають Троцького й також «принципово» не хочуть його читати»¹¹.*

Крім цього, варто пам'ятати, що багато теоретичних положень у троцькізмі диктувалися логікою внутріпартійної боротьби, і, відповідно, вимагає досить обережного підходу з боку дослідника. Зокрема, приймаючи, здебільшого, антибюрократичні пасажі Троцького, не слід забувати про те, що саме ним у роки громадянської війни в Росії найповніше насаджувалися адміністрування, централізація апарату й той самий бюрократизм. І в цьому плані не можна не погодитись з російським дослідником К. Шириною, що *«Троцький, як ідеолог, політик й особистість, дійсно витканий з суперечностей»¹².*

Втім, попри усвідомлення всіх цих труднощів, пов'язаних із неоднозначністю фігури самого Л. Троцького, цілком доцільно відзначити його, як одного з найяскравіших теоретиків лівомарксистської критики сталінської моделі соціалізму. Названий вище К. Шириня небезпідставно відзначав, що *«Троцький – той діяч, що одним з перших у лавах комуністичного руху побачив початок хвороби бюрократизації й повів боротьбу проти Сталіна й сталінізму, що втілювали згубну для соціалізму тенденцію»¹³.*

Поza будь-якими сумнівами, багато в чому саме Троцькому вдалося перенести спрямованість розчарувань ліводемократичної інтелігенції Заходу з безпосередньо «соціалізму» на більш вузький об'єкт - «сталінізм». До того ж, можна сміливо стверджувати, що певні аспекти теорії Троцького вплинули на так званий «антиавторитарний комунізм» - сукупність модних в 50-х - 60-х рр. ідейно-теоретичних новацій «нових лівих».

Однак, звернімося до 20-х рр. минулого століття, коли примара термідоріанської загрози буквально нависала над більшовиками. Дана загроза розглядалася їхніми лідерами в двох можливих варіантах:

1) КРАЙНЄ ЗАГОСТРЕННЯ БОРОТЬБИ ФРАКЦІЙ У ПАРТІЇ З НАСТУПНИМ МОЖЛИВИМ ЇЇ РОЗКОЛОМ, ЩО, БЕЗУМОВНО, ОБЕЗЗБРОЇЛО Б ВКП(Б) ТА РАДЯНСЬКИЙ УРЯД ПЕРЕД ІМОВІРНОЮ ЗМОВОЮ З БОКУ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ Й/АБО ІНОЗЕМНОЮ ІНТЕРВЕНЦІЄЮ.

Слід зазначити, що саме побоювання розколу викликало сумнозвісну резолюцію ЦК щодо заборони фракцій і міжфракційної боротьби, що створила передумови для встановлення в майбутньому єдиновладдя в партії. Острах можливого розколу ВКП(б) внаслідок загострення боротьби більшовицьких лідерів за владу читається між рядків відомого ленінського «Листа до з'їзду». Нарешті, необхідністю збереження єдності партійних лав в умовах ворожого зовнішнього оточення мотивувало розгром суперників угруповання Сталіна.

2) ПЕРЕРОДЖЕННЯ КЕРІВНИЦТВА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ І ЇЇ «КАПІТУЛЯЦІЯ» ПЕРЕД НОВОЮ БУРЖУАЗІЄЮ ВНАСЛІДОК:

- БЮРОКРАТИЗАЦІЇ АПАРАТУ, ЙОГО ВІДРИВУ ЯК ВІД ТРУДЯЩИХ МАС У ЦІЛОМУ, ТАК І ВІД РЯДОВИХ ПАРТІЙЦІВ ЗОКРЕМА;
- «БУРЖУАЗНОГО ПЕРЕРОДЖЕННЯ» БІЛЬШОВИЗМУ В УМОВАХ НЕПУ.

Власне, аналіз другого варіанту «термідоріанської» загрози й був найбільш розроблений у працях Л. Троцького.

Перед розглядом еволюції троцькістської концепції «радянського термідору» варто висловити одне застереження. Деякі дослідники (як російські, так і закордонні) часом схильні дещо штучно, як нам виявляється, дробити єдину концепцію на складові частини (наприклад, «радянський термідор», «радянський брюмер», «радянський бонапартизм»), вважаючи кожен з них ледь не

окремим, нехай суперечливим, проте цілісним вченням. Так, наприклад, названий вище І. Дойчер стверджував, що в 1928 р. Троцький, усвідомивши подальшу неспроможність концепції «радянського термідору», практично від неї відмовився¹⁴. Схожої точки зору дотримувались радянські дослідники В. Козлов і А. Ненароков. Останні, зокрема, припускалися думки, що власне концепція «радянського термідору», як породження середини 20-х рр., уже в 1928-1929 р. змінилася ідеєю «радянського брюмера», а на початку 30-х рр. Троцьким був констатований «радянський бонапартизм» як доконаний факт, і, водночас, соціологічне визначення сталінського режиму¹⁵.

Дійсно, на різних етапах внутріпартійної боротьби, а потім і життя у вигнанні Л.Троцький у своїх працях по-різному вживав термін «термідор», часом доповнюючи його поняттями «брюмер» й/або «бонапартизм». Найчастіше (як, наприклад, у переписці 1928 р., у роботі «Зраджена революція»), вони співіснують в одному тексті, доповнюючи й уточнюючи один одного. В інших роботах (як в останній праці Троцького «Сталін»), навпаки, терміни «брюмер», «бонапартизм» майже не згадуються. Поняття «термідор» пройшло в Троцького протягом півтори десятиліття значну трансформацію, що нерідко диктувалося тактичними міркуваннями, або необхідністю обґрунтування вибору тієї чи іншої моделі поведінки для троцькістської опозиції у швидкоплинних умовах радянської дійсності. Однак саме слово «термідор», як загальне, що позначає певний історичний процес, вживалося теоретиком найчастіше. Тому автор даної статті, безумовно погоджуючись із думками щодо внутрішньої суперечливості концепції Л. Троцького, вважає, втім, можливим простежити її еволюцію як цілісної ідейної теорії протягом середини 20-х - 30-х рр. ХХ ст. Отож, у статті вживатиметься термін «радянський термідор» у широкому його розумінні.

Зі значної за обсягом теоретичної спадщини Л. Троцького вважаємо за необхідне зупинитися насамперед на роботах «Новий курс»¹⁶, «Сталінська школа фальсифікацій»¹⁷, «Мое життя»¹⁸, «Зраджена революція»¹⁹ й «Сталін»²⁰, а також деяких документах 1928 р., які складають частину його епістолярної спадщини²¹, оскільки саме названі праці значною мірою дозволяють простежити розвиток троцькістської концепції «радянського термідору» в 20-х - 30-х рр. ХХ ст.

У січні 1924 р. Л. Троцький випустив брошуру «Новий курс» із викладом основних положень своєї платформи. Уже в даній роботі пролунали перші застереження щодо можливих перспектив майбутнього переродження більшовицької партії. Зокрема, стверджувалося наступне: *«Після завоювання влади починається швидкий ріст партії й навіть нездорове її розбухання. До неї, як до могутнього магніту, тяжіють не лише малосвідомі елементи трудящих, але і явно чужинні елементи: службисти, кар'єристи й політичні приживали. У цей досить хаотичний період партія зберігається як більшовицька партія тільки силою фактичної внутрішньої диктатури «старої гвардії», що перевірила себе через Жовтень»*²².

Троцький, відчуваючи дедалі сильніше відчуження з боку більшості в ЦК і Політбюро, намагався спертися на маси «партійного молодняка», тобто на тих, хто поповнив лави партії після Жовтневої революції. Він досить різко виступив із закликом демократизації внутріпартійного життя й уперше завдав удару по партійній бюрократії, одночасно намагаючись захиститися від справедливих звинувачень на свою адресу щодо персональної провини у насаджуванні адміністрування й централізму під час громадянської війни: *«Бюрократичність – не випадкова риса окремих провінційних організацій, а загальне явище... Воно зовсім не є «пережитком» військового періоду, а являє собою результат перенесення на партію методів і прийомів адміністрування, накопичених саме протягом останніх років. Бюрократизм військового періоду, яких би в окремих випадках потворних форм він не набував, уявляється дитячим у порівнянні з нинішнім бюрократизмом, що склався в умовах мирного розвитку, коли партійний апарат, незважаючи на ідейний ріст партії, продовжував завзято думати й вирішувати за неї»*²³. Троцький поставив риторичне запитання й сам спробував дати на нього відповідь: *«Чи містить у собі бюрократизм небезпеку переродження чи ні? Було б сліпотою цю небезпеку заперечувати. Бюрократизація... погрожує відривом від маси, зосередженням усієї уваги на питаннях керування, відбору, переміщення, звуженням поля зору, послабленням революційного чуття...»*²⁴.

Варто відзначити, що Троцький, правильно відзначаючи наслідки (бюрократизацію й самоізоляцією партапарату), проте, не цілком чітко усвідомлював причини даного явища, вважаючи його

результатом різноманітності соціального складу партії, недостатньою кількістю робітників у її керівництві, з одного боку, і слабким розвитком промисловості, з іншого. Так, у тій же роботі він відзначав, що *«лише четверта частина (партійних лав – А. М.)... складається із пролетарів, що працюють за верстатом. Інакше кажучи, джерелом бюрократизму в партії є зростаюче пересування уваги й сил у бік урядових апаратів й установ при недостатньо швидкому рості промисловості»*²⁵. Логіка думок теоретика була досить простою й укладалася в рамки марксистського підходу, однак власне рецепт лікування від «хвороби бюрократизації» навряд чи можна вважати ефективним: за Троцьким, досить збільшити відсоток класово свідомих робітників у партії в цілому та її керівництві зокрема, а також усіляко розвивати промисловість аж до повного задоволення запитів населення, негативні явища зникнуть самі по собі. Подібне спрощення (свідоме або несвідоме, питання інше) у стилі класичного марксизму причин зростання «термідоріанської» загрози характерне й для подальших робіт теоретика. За припущенням К. Ширині, саме таке, «вульгарно-класове» пояснення дало можливість Троцькому виступити проти керівництва ВКП(б), як, нібито, провідників впливу колишніх експлуататорських прошарків²⁶.

Цілком усвідомлюючи дві головні небезпеки як наслідки переродження партії (диктатура й розкол), Троцький, проте, вважав, що є можливість третього шляху, щоб уникнути даних небезпек: *«Для запобігання цього потрібно, щоб керівні партійні органи прислухалися до голосу широких партійних мас, не вважали будь-яку критику проявом фракційності й не штовхали... сумнівних і дисциплінованих партійців на шлях фракційності»*²⁷.

Безперечно, звинувачення в переродженні, бюрократизації партапарату, стало одним з найбільш істотних щодо сталінського керівництва ВКП(б). Крім нього, другим китом, на якому базувалася троцькістська концепція «радянського термідору», була критика теорії «соціалізму в окремо взятій країні», здійснювана з позицій ідеї «перманентної революції».

Нагадаємо: теорія «перманентної революції» Л. Троцького являла собою неоднозначний, досить суб'єктивний методологічний підхід до оцінки революційного й національно-визвольного рухів. Зокрема, Троцьким стверджувалося, що *«соціалістична революція*

*починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. ... вона не одержує свого завершення до остаточного тріумфу нового суспільства на всій планеті. ... Світовий поділ праці, залежність... від іноземної техніки, залежність продуктивних сил Європи від азійської сировини і та ін. роблять побудову самостійного соціалістичного суспільства неможливим у жодній із країн світу»*²⁸.

Вперше сформульована ще на початку століття, теорія «перманентної революції» стала основною ідеологічною зброєю троцькістської опозиції в її боротьбі проти опонентів у керівництві ВКП(б) і Комінтерну. Підкреслюючи, що пролетарська влада ні за яких умов не зможе втриматися в межах однієї країни при збереженні капіталістичних відносин у решті країн світу, Троцький особливо різко критикував положення про можливість побудови соціалістичного суспільства в межах СРСР. Він був упевнений, що звісна економічна відсталість Радянської держави тим більше зумовлює її залежність від світової капіталістичної економіки, що неминуче викличе посилення внутрішніх протиріч й, в остаточному підсумку, відродження капіталізму²⁹.

Пік напруги в ході внутріпартійної боротьби в СРСР припав на літо-осінь 1927 р. Вже в 1932 р. у Берліні вийшла книга Л. Троцького «Сталінська школа фальсифікацій», в якій, серед іншого, наводилася стенограма його виступів на засіданні Центральної контрольної комісії в червні 1927 р. На даному засіданні, зокрема, ним у черговий раз були повторені звинувачення в «переродженні», кинуті на адресу партапарату, критика теорії побудови соціалізму в окремо взятій країні та ін., щоправда, висловлені надзвичайно різким тоном. Троцький відкрито звинуватив партійну бюрократію в «термідоріанстві», тобто в тому, що вона поступається позиціями перед наступом радянською дрібною буржуазією. Дійсно, як зазначалося вище, відродження ринкових, товарно-грошових відносин у процесі становлення й розвитку НЕПу викликало вкрай негативне ставлення в радикально налаштованих більшовиків (причому не тільки в середовищі троцькістів), які оцінювали даний факт як «капітуляцію перед капіталом». У тих умовах Троцький, на словах виступаючи проти механічного копіювання схем, щиро вважав (по суті, приміряючи до подій в Росії «класичну» схему Великої Французької революції), що «термідоріанська реакція» у СРСР вже

найближчим часом погрожує набуті явного характеру відродження капіталізму, а політично супроводжуватиметься ліквідацією влади Рад і більшовицької партії.

При цьому характерно, що в партійно-державній бюрократії Троцький у той час ще не бачив самостійної політичної сили зі своїми специфічними інтересами, вважаючи її лише «капітулянтським» прошарком, який полегшує захоплення влади новою радянською буржуазією й реставрацію капіталізму. Водночас, деякі його вислови свідчать, що право представляти «дух Жовтня 1917 р.», «справжній» більшовизм у «термідоріанській» ВКП(б) він вже тоді залишав тільки за собою та своїми прихильниками, проводячи прямі аналогії між усуненням троцькістів з керівництва партією та знищенням робесп'єристів у 1794 р. Зокрема, теоретик заявляв наступне: *«Потрібно, щоб пролетаріат зрозумів, що у певний історичний період, особливо при помилковій політиці керівництва, радянська держава може стати апаратом, через який влада буде зрушена із пролетарської бази й наблизиться до буржуазії, яка потім остаточно відкине радянську оболонку й перетворить свою владу на бонапартистську. ...Реальна небезпека йде праворуч – не з правого крила нашої партії, - праве крило партії є лише передавальним механізмом, - справжня небезпека, корінна небезпека, йде з боку піднімаючих голову буржуазних класів... Коли в нас кажуть «термідоріанці», - то думають, що це лайка. Думають, що це були завзяті контрреволюціонери, свідомі прихильники королівської влади та інші. Нічого подібного! Термідоріанці були якобінцями, які тільки поправляли. Якобінська організація, - тодішні більшовики, - під тиском класових протиріч за короткий термін дійшла до переконання у необхідності знищити Робесп'єра. І ви думаете, що наступного дня після 9 термідора вони сказали собі: тепер ми передали владу до рук буржуазії? Нічого подібного! ... Вони казали: ми знищили купку людей, які порушували в партії спокій, а тепер, після загибелі їх, революція восторжествує остаточно...»³⁰.*

Восени 1927 р. Троцький був виключений зі складу ЦК, а потім із ВКП(б). Незабаром почалося його знамените «алма-атинське заслання» 1928 р., яке ознаменувалося подальшою розробкою концепції «радянського термідора».

Як відомо, головним каменем спотикання в запеклій внутрішньополітичній боротьбі в керівництві ВКП(б), яка

розгорнулася в 20-і роки, після смерті В. Леніна, стало ставлення до економічної політики радянської держави. Прихильники Троцького підтримували курс на «надіндустріалізацію» у промисловості та сильний податковий тиск на сільського виробника-«одноосібника». Сталін же до 1928 р. з тактичних міркувань схилився до підтримки ідей лідера «правого» крила партії – Бухаріна – щодо збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства.

Однак в Алма-Аті Троцького застали перші передумови сталінського «великого перелому». Розрив Сталіна з Бухарініним і початок ліворадикальних перетворень у країні викликали здивування в Троцького та розгубленість у більшості його прихильників (недарма наприкінці 20-х – в 30-х рр. більшість троцькістів покинули його платформу й повернулися в партію). Фактично зник ґрунт для одного з головних звинувачень на адресу Сталіна – у підтримці приватного сільського виробника. У промисловості також з'явилися перші ознаки, по суті, переходу до троцькістської ідеї «надіндустріалізації». Таким чином, Л. Троцький був змушений певною мірою переглянути свій погляд на сталінський курс: саме тоді з'явилося двоїсте ставлення троцькістів до політики СРСР. Це не могло не проявитися як у програмних документах Троцького, так і в його приватному листуванні.

Так, в одному із циркулярних листів своїм прихильникам лідер опозиції відзначав: *«Чи готові ми підтримати нинішнє офіційне зрушення? Безумовно. Всіма силами й засобами. Чи вважаємо ми, що це зрушення збільшує шанси оздоровлення партії без надто великих потрясінь? Вважаємо. Чи готові ми сприяти саме цьому шляху? Усіляко й цілком»³¹.* Водночас, насторожене ставлення до нової політики партії в місті та селі в Троцького залишилося. По-перше, він не вірив, що даний «лівий курс» являє собою щось історично довготривале, нову стратегічну перспективу радянського керівництва. Навпаки, Троцький гадав, що має місце не «лівий курс», а «лівий зигзаг», тобто тактичний маневр партійних вождів під тиском троцькістської опозиції й робочих мас. По-друге, висловлював виразний скепсис відносно практичної спроможності партійної бюрократії здійснювати «лівий курс» зверху, «за циркуляром». Тому, на його думку, «термідоріанська» небезпека не лише не зведена до мінімуму, але, навпаки, зростає. Втім, у той період теоретик виразно осаджував багатьох

прихильників, які думали, що «*наша партія стала термідоріанською і начебто термідор, тобто контрреволюційний переворот, уже відбувся*»³². Час ішов, а сталінський «лівий курс» не тільки не згортався, але й дедалі поглиблювався. Згодом, компенсуючи своєю знаменитою іронією зростаючу розгубленість троцькістів, їхній лідер навіть висловлював думку, що Сталін, перейшовши на економічну платформу «лівої опозиції», фактично став «квазітроцькістом».

Спробою по-новому розставити теоретичні акценти в змінених умовах став циркулярний лист Троцького своїм прихильникам від 21 жовтня 1928 р. Якщо раніше головним претендентом на роль «термідоріанців» вважалася група Бухаріна, яка неминуче повинна була перемогти Сталіна й очолити безпосередню реставрацію капіталізму, то відтепер у концепції Троцького переможеним «бухарінцям» була відведена набагато скромніша роль. З іншого боку, проголошувати «термідоріанцями» Сталіна і його оточення, які нещодавно ініціювали проведення «лівого курсу», було нелогічним. Тому лідер опозиції оголосив сталінський режим, який встановлювався в країні, лише тимчасовим явищем, свого роду перехідним етапом, що веде до «бонапартизму». Причому, будучи не в змозі відмовитися від «класичної» термідоріанської схеми, Л. Троцький дійшов висновку, що майбутнього диктатора, який реставрує капіталізм, може висунути лише армія: *«Історична роль сталінізми полягає в тому, що по її спині влада скохується або сповзає від пролетаріату до буржуазії... для перемоги й для утримання перемоги буржуазії знадобилася б вища, виключно військова концентрація влади... причому безпосередньою опорою такої влади слугував би новий власник, що піднімається, у нас – сільський куркуль... У термідоріанському, особливо ж у завершеному бонапартистському перевороті величезну роль... відіграє армія»*³³.

Теоретик відчайдушно шукав можливих претендентів на роль «російського Бонапарта», відзначаючи, втім, що справа зовсім не в конкретних персоналіях: *«Ось вам... кандидат у Бонапарти: Клим (Ворошилов – А. М.)... Бонапарт буде третього татунку, але це не завадить йому зарізати революцію... Та справа й не в Клімі: якщо не він, так Будьонний. У Бонапартах нестачі не буде»*³⁴.

У підсумку ж Троцький дійшов безрадісного для опозиції висновку: *«перемога правих вела б прямо, а перемога центристів -*

зигатом на термідоріансько-бонапартистський шлях»; проте Сталін все ж таки кращий за Бухаріна або безіменного майбутнього «Бонапарта», оскільки *«центристи не хочуть відкрито рвати з робітниками...»*³⁵. Щоправда, для самих опозиціонерів, їхнього особистого майбутнього конкретні персоналії при владі вагомої ролі не гратимуть, тому що у своїй боротьбі з «правими» група Сталіна ніколи не захоче спертися на опозицію (у крайньому випадку – лише на перебіжчиків, які залишили її лави). По суті, попри зроблене застереження про те, хто «кращий», а хто «гірший», позиція Л. Троцького в даному питанні була явно безальтернативною, оскільки *«перетворення лівого зигата на лівий курс не виключене... за однієї невеличкої умови: за зростаючої активності мас і зростаючого впливу опозиції на ці маси»*³⁶. Однак, оскільки навіть найоптимістичніші представники «лівої опозиції» навряд чи ризикнули б пророчити подібну райдужну перспективу найближчим часом, тому підтекст висновків з даного циркулярного листа читався досить прозоро: як кажуть, «чума на вас обох...».

У 1929 р. Л. Троцький був висланий за межі країни. Саме за рубежем були опубліковані його подальші теоретичні розробки, серед яких центральне місце займала концепція «радянського термідору». Навіть роботи автобіографічного жанру, які, здавалося б, не потребують особливого теоретизування, у Троцького також просякнуті духом боротьби з «термідором». Не стало виключенням «Мое життя», що вийшло вперше в Берліні в 1930 р. У ньому, щоправда, Л. Троцький не намагався дати глибокий аналіз причин «термідоріанських» змін в СРСР, обмежуючись етюдом у психоаналітичному дусі, «приправленому» класовим підходом: *«Є... у партії й у державі великий прошарок революціонерів, які хоча й вийшли в більшості з маси, але давно відірвалися від неї і становилим своїм протипоставлені їй. Класовий інстинкт уже вивітрився з них... їм не вистачає теоретичної стійкості й кругозору... В психології їх залишається чимало незахищених місць, через які... вільно проникають сторонні й ворожі ідейні впливи... Коли напруженість (революційних років – А. М.) відійшла... в них прокинулися, ожили й розгорнулися обивательські риси, симпатії й смаки самовдоволених чиновників»*³⁷. Саме до такої категорії революціонерів Троцький відносив Калініна, Ворошилова, Сталіна, Рикова та ін., що явно свідчило не стільки про його бажання дати об'єктивний аналіз причин трансформацій, які відбуваються в

партії, скільки про дещо наївну спробу переможеного заочно познущатися над переможцями.

Серед розмаїття робіт публіцистичного й епістолярного жанру, написаних ним в 30-х рр., виділяється видана в 1936 р. книга «Зраджена революція» (інша назва: «Що таке СРСР і куди він іде?»), яка являла собою фактично останнє здійснене Троцьким значне дослідження соціально-економічного й політичного розвитку Радянського Союзу. Автор статті схильний вважати дану роботу вершиною аналітичної й теоретичної думки Л. Троцького.

Існуючий у СРСР лад інтерпретувався ним у «Зрадженій революції» як певна, обумовлена протиріччям між революційною марксистською теорією й конкретною російською практикою післяреволюційного будівництва, перехідна форма між двома суспільно-економічними формаціями. Корінь зла, на думку теоретика, полягає в «бюрократичних деформаціях» радянського ладу. Чимало уваги у своїй книзі Л. Троцький відводив поясненню причин бюрократичного переродження радянської влади, втім, зводячи їх переважно до матеріально-виробничих факторів, тобто, багато в чому повторюючи й розширюючи свої вже озвучені думки й висновки. Зокрема, він відзначав наступне: *«Радянський термідор ми визначили, як перемогу бюрократії над масами... Основою бюрократичного командування є бідність суспільства на предмети споживання... Такий вихідний пункт влади радянської бюрократії. Вона «знає», кому давати, а хто повинен почекати... Нинішній стан виробництва ще дуже далекий від того, щоб забезпечити всіх усім необхідним. Але він вже достатній, щоб дати значні привілеї меншості та перетворити нерівність у батіг для підстьобування більшості...*

Поряд з економічним фактором... діє паралельно й політичний фактор в особі самої бюрократії. По суті своїй вона є насаджувачкою й охоронницею нерівності... Встановлюючи та охороняючи переваги меншості, вона знімає, зрозуміло, вершки для самої себе»³⁸.

Слід зазначити, що, характеризуючи Радянський Союз як «деформовану робітничу державу» перехідного типу між соціалізмом і капіталізмом, Троцький надалі одночасно різко протестував проти спроб ряду зарубіжних марксистів (у тому числі й своїх послідовників) оцінити радянський лад як «державний капіталізм». Навпаки, він усіляко підкреслював саме соціалістичну

основу радянської економіки, зрозуміло, спотвореної політичним пануванням бюрократії.

Вельми цікавою є прогнозна частина книги Троцького, у якій він намагався проаналізувати можливі альтернативні шляхи розвитку СРСР у найближчому і/або віддаленому майбутньому. Зокрема, теоретик виділяв два основних гіпотетичних варіанти розвитку радянського суспільства:

1. Перехід до соціалізму. Цей шлях передбачав докорінне виправлення помилок, допущених у ході державного будівництва другої половини 20-х – 30-х рр. При цьому, шляхом механічного усунення Й. Сталіна (до чого закликала багато «гарячих голів» з числа молодих троцькістів) вирішити дане завдання неможливо, оскільки його місце автоматично займе хто-небудь із найближчого оточення. Тому, за Троцьким, необхідна «друга революція», яка вирве владу з рук бюрократичної верхівки й поверне її робітникам. Для повалення радянської бюрократії потрібна наявність нової революційної партії більшовицького (ленінського) типу³⁹. Ця партія, узявши владу, повинна розгромити державний апарат, провести його масове щищення, скасувати привілеї й чини, запроваджені для партдержапарату в 30-х рр., демократизувати самі засади управління. При цьому, як припускав Л.Троцький, у сфері економіки ніяких революційних заходів здійснювати не доведеться, оскільки державна власність і планова економіка, які складають, на думку теоретика, основу соціалізму, вже є в наявності.

Очевидно, що в цьому проявилася певна непослідовність (або ж навпаки, послідовність старого революціонера-марксиста, який не бажав відмовлятися від основ світогляду?) троцькістської концепції побудови соціалізму. Навіть у роки сталінських колективізації та індустріалізації, люто критикуючи політичні репресії проти «старої більшовицької гвардії», силові методи створення колгоспно-радгоспної системи на селі й проведення індустріалізації, Троцький, проте, ніколи не ставив під сумнів саму доцільність курсу на встановлення тотальної планової командно-адміністративної системи⁴⁰. Нападаючи на сталінізм, він до кінця життя продовжував стверджувати, що навіть «деформована бюрократією робітнича держава» залишається на порядок більш прогресивною, ніж сучасні їй буржуазні й буржуазно-демократичні, а, тим більше, фашистські суспільства Заходу. Своєї думки

теоретик не змінив і після підписання радянсько-німецького пакту 1939 р.⁴¹.

2. Реставрація капіталізму. Дана можливість також розглядалася Л. Троцьким (хоча останній, сповнений характерних для того часу ілюзій щодо активності й революційності радянського, як і загалом світового, робітничого класу, вважав її менш ймовірною). Втім, деякі слова теоретика звучать майже пророче, оскільки сьогодні, через півтора десятиліття після розпаду СРСР, ми здатні оцінити їх по-іншому, ніж сучасники автора. Він писав: *«Крах радянського режиму неминуче привів би до краху планового господарства, і, тим самим, до скасування державної власності. Примусовий зв'язок між трестами й заводами всередині трестів розпався б. Найбільш процвітаючі підприємства поквалилися б вийти на самостійну дорогу. Вони могли б перетворитися на акціонерні компанії або знайти іншу перехідну форму власності... Одночасно та ще легше розпалися б колгоспи. Падіння нинішньої бюрократичної диктатури, без заміни її новою соціалістичною владою, означало б, таким чином, повернення до капіталістичних відносин, при катастрофічному занепаді господарства й культури.*

...Якби... правляча радянську касту скинула буржуазна партія, вона знайшла б чимало готових слуг серед нинішніх бюрократів, адміністраторів, техніків, директорів, партійних секретарів, взагалі привілейованих верхів. ... Головним завданням нової влади було б, однак, відновлення приватної власності на засоби виробництва. Насамперед, необхідним було б створення умов для виділення зі слабких колгоспів міцних фермерів і для перетворення сильних колгоспів на виробничі кооперативи буржуазного типу, сільськогосподарські акціонерні компанії. У галузі промисловій денационалізація почалася б із підприємств легкої й харчової промисловості. Планове начало перетворилося б на перехідний період у серію компромісів між державною владою й окремими «корпораціями», тобто потенційними власниками з числа радянських капітанів промисловості, колишніх власників-емігрантів й іноземних капіталістів»⁴². Як бачимо, помиляючись у деталях (що не дивно, з огляду на кількість років, які пролягли між прогнозом і його виконанням), Троцький, проте, виявився напрочуд точним у пророкуванні основних тенденцій можливої капіталістичної реставрації.

Окрім двох основних альтернатив розвитку СРСР, розглядався Л. Троцьким і третій, свого роду проміжний варіант:

3. Збереження status quo, тобто консервація пануючих у Радянському Союзі 30-х рр. політичних і соціально-економічних відносин протягом невизначеного проміжку часу. У цих умовах ПРАВЛЯЧА БЮРОКРАТІЯ Й НАДАЛІ ПРОДОВЖУЄ ВИСТУПАТИ ОХОРОНЦЕМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ, КОМПЕНСУЮЧИ ВІДСУТНІСТЬ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ СЕРІЮ ПРИВІЛЕЇВ «ДЛЯ СВОЇХ». ОДНАК В ПОДАЛЬШОМУ ВОНА БУДЕ ШУКАТИ МОЖЛИВОСТІ ПЕРЕВЕСТИ ПРИВІЛЕЇ В МАЙНОВІ ПРАВА, ОСКІЛКИ «ПРИВІЛЕЇ МАЮТЬ ПІВЦІНИ, ЯКЩО ЇХ НЕ МОЖНА ЗАЛИШИТИ В СПАДЩИНУ ДІТЯМ». ТАКИМ ЧИНОМ, БЮРОКРАТІЯ НЕВПИННО ПЕРЕТВОРЮВАТИМЕТЬСЯ НА НОВИЙ ІМУЩИЙ КЛАС. Тому дана альтернатива не може зберігатися нескінченно довго й рано чи пізно також повинна завершитися або реставрацією капіталізму, або новою соціалістичною революцією (тобто вибором між першим або другим варіантами).

Певні зміни відбулися в поглядах Троцького на суть політичного режиму в СРСР. Якщо раніше, у своїй полеміці кінця 20-х рр., він вважав його «термідоріанським режимом» в очікуванні приходу майбутнього «Бонапарта» із числа воєначальників РСЧА, то в «Зраженій революції» уже констатує завершення переходу до «бонапартизму» в Радянському Союзі. Саме «бонапартизмом» Л. Троцький оголосив сформований сталінський режим: останній, *«який піднімається над політично атомізованим суспільством, спирається на поліцейський й офіцерський корпуси й не допускає над собою ніякого контролю, представляє явну варіацію бонапартизму, нового, ще не баченого в історії типу... на фундаменті робочої держави, яка роздирається антагонізмом між організованою й озброєною радянською аристократією та беззбройними трудящими масами»⁴³.*

Незважаючи на те, що в «Зраженій революції» концепція «радянського термідору» фактично є найбільш глибоко й різнобічно розробленою, деякими дослідниками висловлювалася думка, що теоретичне оформлення даної концепції було Троцьким завершено в його біографічному дослідженні «Сталін»⁴⁴. Дійсно, один з розділів книги, який так і називається - «Термідор», майже повністю присвячений детальному порівнянню «російської» форми «термідору» з його французьким аналогом. Однак варто відмітити, що дане дослідження Троцького, на відміну від здійсненого в

«Зрадженій революції», не носило комплексного характеру й переслідувало допоміжні цілі: пояснити, чому ж саме Сталін став «вождем термідору» в СРСР? Основна увага при цьому приділялася переважно наступному питанню: чому «радянський термідор», на відміну від його французького аналога, не привів до повної перемоги буржуазії й реставрації капіталістичних відносин, і, головне, чому не виправдалися попередні прогнози самого теоретика про те, що партійна бюрократія в СРСР - тільки «проміжна ланка», гробар революції, покликаний вручити владу в руки новій буржуазії.

Водночас, варто визнати, що саме у цій останній праці Л. Троцький зробив спробу найбільш чітко виписати соціальні й політичні функції прошарку радянської бюрократії, яку теоретик так довго не визнавав окремою суспільною верствою з власними специфічними інтересами та цілями. Отож, він зробив спробу виправити прогалини в попередніх розробках. Насамперед, відзначаючи, що в основі «радянського термідора» перебував виразний соціальний мотив партійного й державного чиновництва – *«скинути із себе спартанські обмеження першого періоду революції й...виправдати підростаючі привілеї бюрократії»*⁴⁵, Троцький, однак, підкреслював, що, на відміну від французького аналога, у Радянському Союзі «термідор» не привів до лібералізації в економічній сфері з однієї простої причини. Очевидно, вся справа в тому, що радянська бюрократія, яка звикла бачити себе монополістом у питаннях розподілу державного прибутку й матеріальних благ, аж ніяк не бажала ділитися ними з новою радянською буржуазією. Останнє було б неминучим у випадку подальшого поглиблення НЕПу, оскільки *«щодо додаткового продукту нації бюрократія й дрібна буржуазія є прямими конкурентами... Боротьба між бюрократією й дрібною буржуазією... становила основу політичної боротьби між сталінцями й так званими правими (групою Бухаріна – А. М.)»*⁴⁶.

Саме в констатації даного факту, на думку Л. Троцького, міститься відповідь на питання про причини непослідовності політики радянського керівництва в другій половині 20-х – 30-х рр.: бюрократія змушена була постійно лавірувати між буржуазією й пролетаріатом, то зближуючись із ними, то віддаляючись. Теоретик вважав, що виведена ним соціальна модель бездоганно описує радянську реальність: дрібна буржуазія й бюрократія *«ішли рука об*

*руку для того, щоб розбити опір пролетарського авангарду. Коли це завдання було виконано, між ними відкрилася невимірنا боротьба. Однак самотужки розчавити... дрібну буржуазію... бюрократія не могла, їй необхідна була допомога пролетаріату. Звідси її напружена спроба видати свою боротьбу із дрібною буржуазією за додатковий продукт і за владу як боротьбу пролетаріату проти спроб капіталістичної реставрації»*⁴⁷.

По суті, весь курс на загальну колективізацію та індустріалізацію країни для Л. Троцького являв собою лише явище, зумовлене намаганням партійної бюрократії в боротьбі проти дрібної буржуазії спертися на пролетаріат. Однак, згортаючи демократію, чиновництво тим самим вже повело боротьбу не з буржуазією, а безпосередньо з робітничим класом. Таким чином, за Троцьким, радянська бюрократія зіграла в 20-х – 30-х рр. двоїсту роль: прогресивну *«у своїй варварській, групованій, конвульсивній боротьбі проти куркуля»*⁴⁸, з одного боку, і «термідоріанську», контрреволюційну в тому, що стосується її боротьби із пролетаріатом, з іншого.

Отже, підбиваючи підсумок усієї суперечливій концепції Л. Д. Троцького, варто виділити її як сильні, так і слабкі сторони. І оцінюючи її прогнозно-аналітичну частину, не можна не відмітити, що перевага Троцького, яка полягала в його вмінні здійснити довгостроковий прогноз, аналіз стратегічних перспектив, наштовхувалася на майже повну безпорадність у спробах передбачити події найближчого майбутнього. Марно підозрюючи загрозу «капіталістичної реставрації» у політично безправних «непмані» та «куркулі», довго розцінюючи Сталіна («геніальну бездарність») лише «термідоріанською» маріонеткою в руках «буржуазної партії», або вишукуючи майбутніх «бонапартів» серед командирів РСЧА, Троцький, по суті, прогледів становлення держави нового типу – тоталітарної. Вірний вульгарно-марксистському підходу, він ретельно відслідковував процентне співвідношення «пролетарських» і «непролетарських» елементів у партійно-державному апараті, і вбачав панацею від загрози реставрації капіталізму у збільшенні числа робітників при владі, не спроможний осягнути того факту, що бюрократія у будь-якому суспільстві носить до певної міри позакласовий характер і намагається задовольнити насамперед власні корпоративні інтереси. Навіть найбільш сильна частина його прогнозів (зокрема,

щодо варіантів розвитку «деформованої робітничої держави»), яку ми сьогодні правомірно можемо вважати свого роду «пророцтвом», очевидно, самим автором прораховувалась на більш коротку перспективу: ні Троцький, ні його тодішні соратники навіть у страшному сні не могли передбачити, що status quo розтягнеться більш ніж на п'ять десятиліть.

Взагалі, досить очевидними є й інші слабкі сторони концепції «радянського термідору». Серед них необхідно особливо відзначити:

- вульгарний соціологізм, відмічений багатьма дослідниками, який проявлявся в спробах вписати всі нюанси внутріпартійної боротьби 20-х - 30-х рр., а також еволюцію внутрішньої й зовнішньої політики Радянської держави в «прокрустове ложе» класової теорії;
- гіперболізацію активності й класової свідомості як радянського, так і світового робітничого класу;
- явно натягнуту спробу представити себе й своїх прихильників як єдине втілення демократичних традицій Жовтня 1917 р.;
- частий відхід Троцького від своїх же власних теоретичних розробок (як правило, під впливом тактичних міркувань в ході боротьби за владу в СРСР).

Тим не менше, пророкування майбутньої реставрації капіталістичних відносин у Радянському Союзі, а також ролі, зіграної в цій реставрації партійно-господарською номенклатурою, поза будь-яким сумнівом, варто віднести до сильних сторін концепції «радянського термідору». Сьогодні ми можемо відзначити певну правоту теоретика, який вважав, що ГОЛОВНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТИМУЛОМ РАДЯНСЬКОГО БЮРОКРАТА БУЛО БАЖАННЯ МАКСИМАЛЬНО ЗВІЛЬНИТИСЯ ВІД ОБМЕЖЕНЬ, НАКЛАДЕНИХ НА НЬОГО СИСТЕМОЮ, ПЕРЕТВОРИТИ ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАЙМАНОЮ ПОСАДОЮ ПРИВІЛЕЇ НА ДОВІЧНІ Й СПАДКОВІ (що, по суті, стало одним із глибинних мотивів «номенклатурних революцій» 1991 р. у радянських республіках).

Крім того, значення концепції Л. Троцького, безумовно, виходить за межі спроб уявити її лише в якості прикладу свого роду «марксистської футурології», створеної в конкретно-історичних умовах гострої політичної боротьби в окремо взятій країні. Концепцію «радянського термідору» варто розглядати в контексті

загального розвитку історії ідей ХХ ст., по-перше, як лівомарксистську відповідь на раціонально-критичну теорію бюрократії М. Вебера, а, по-друге, як рубіж нового етапу дискусії на одвічну тему про співвідношення соціалізму в теорії з соціалізмом в об'єктивній реальності.

Примітки:

¹ Богданов А. Красная Звезда // Вечер в 2217 году. (Утопия и антиутопия ХХ века). – М.: Прогресс, 1990. – С. 142 (Роман вперше було видано ще в 1903 р.).

² Цит. за: Письмо Радеку. 20 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 204.

³ Див. докл.: Кокс М. Троцкий – его враги и друзья и советский кризис // Альтернативы. – 1995. - № 1. – С. 127-145.

⁴ Дойчер И. Троцкий в изгнании: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 590 с.

⁵ Див.: Шириня К.К. Троцкий и Коминтерн // Новая и новейшая история. – 1991. - № 1. – С. 3-18. Щоправда, в тодішній атмосфері гласності й на фоні розвінчання сталінсько-брежневських стереотипів почали з'являтися й публікації іншого гатунку, у яких ідеї Л. Троцького трактувалися загалом як «антитоталітаризм», а його особистість – як демократична альтернатива Сталіну. По суті, в певних колах марксистські налаштованої інтелігенції почав формуватися новий культ, побудований на міфі «Троцький як «Антисталін»», і зумовлений некритичним оцінюванням діяльності Л. Троцького, замовчуванням її негативних аспектів (див, напр.: Панцов А.В. Лев Давидович Троцкий // Вопросы истории. – 1990. - № 5. – С. 65-87).

⁶ Тарасов А. Этапы революционного процесса // Альтернативы. – 1995. - № 4. – С. 157-165.

⁷ Див.: Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого // Альтернативы. – 1995. - № 1. – С. 167-175.

⁸ Там само. – С. 173-174.

⁹ Тарасов А.Н., Черкасов Г.Ю., Шавшукова Т.В. Левые в России: от умеренных до экстремистов / Под ред. Верховского А.М. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1997. – С. 69.

¹⁰ Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого. – С. 168.

¹¹ Воейков М. Октябрь 1917-го с позиций теории «перманентной революции» и «закона комбинированного развития» Л. Троцкого // Вибір. – 1998. - № 1-2. – С. 134.

¹² Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 3.

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Дойчер И. Вказ. праця. – С. 65.

¹⁵ Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин.

В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Терра» - Политиздат, 1990. – С. IX-XII.

¹⁶ Троцкий Л.Д. Новый курс // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 164-204.

¹⁷ Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М.: Наука, 1990. – 336 с.

¹⁸ Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1 – 2. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.

¹⁹ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.

²⁰ Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т II / Под ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Терра» - Политиздат, 1990. – 286 с.

²¹ Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. 12 сентября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 155-177; Заявление Шестому конгрессу Коммунистического Интернационала. 12 июля 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 90-105; Письмо Белобородову. 23 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 53-64; Письмо Радеку.... – С. 197-204; Письмо чебоксарцам. 22 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 217-220; Циркулярное письмо. 9 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – С. 42-47; Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 204-217.

²² Троцкий Л.Д. Новый курс. – С. 167.

²³ Там само. – С. 169-170.

²⁴ Там само. – С. 172.

²⁵ Там само. – С. 175.

²⁶ Шириня К.К. Вказ. праця. – С.13-14.

²⁷ Троцкий Л.Д. Новый курс. – С. 180.

²⁸ Троцкий Л.Д. Что же такое перманентная революция? (Основные положения) // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – С. 286-287.

²⁹ Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 11.

³⁰ Там само. – С. 146-151.

³¹ Циркулярное письмо. 9 мая 1928 г. – С. 46.

³² Заявление Шестому конгрессу Коммунистического Интернационала...

³³ Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. – С. 207 -208.

³⁴ Там само. – С. 208.

³⁵ Там само. – С. 209.

³⁶ Письмо чебоксарцам. – С. 219.

³⁷ Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 477-478.

³⁸ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 90-97.

³⁹ Довгий час, побоюючись звинувачення в розкольницькій діяльності, Троцький всіляко чинив опір тим своїм прихильникам, які вимагали розірвати організаційно з ВКП(б) (яка і так вже виключила більшість троцькістів зі своїх лав) і Комінтерном. У травні 1928 р. він заявляв: «...ми не давали ніякої подачки тим, хто намагався оголосити Жовтневу революцію ліквідованою, партію – термідоріанською, радянську державу –

буржуазною. Ми нещадно розірвали з прекрасними революціонерами (зinnov'євцями – А.М.), коли знайшли у них зачатки курсу на другу партію. В Європі ми також рішуче вели боротьбу проти лінії на дві партії» (Письмо Белобородову... - С. 58-59).

⁴⁰ Ще перебуваючи в Алма-Аті, Троцький письмово яро полемізував з одним зі своїх опонентів. Відповідаючи на звинувачення останнього щодо того, що ідейним натхненником курсу на індустріалізацію і колективізацію виступила саме троцькістська опозиція, він заявив з неабияким сарказмом: «Що ж Ви не договориєте? Висновок повинен бути таким: рано... затіяли Жовтневу революцію. Треба б ще із сторіччя почекати. Створювати радєвладу тільки для того, щоб у мужицькій країні утримувати мужицьку армію і щоб колективізація була тільки ширмою для отримання позик – ні, для такого результату витрати непомірно великі» (Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. – С. 164). Загалом, своєї частки відповідальності за жертви епохи «великого перелому» Троцький так і не визнав, стверджуючи вже на початку 30-х рр.: «Опозиція ніколи не бралася "в найкоротший строк наздогнати і перегнати" капіталістичний світ. Основною умовою індустріалізації ми завжди висували систематичне поліпшення становища робітничого класу. Колективізацію ми завжди ставили в залежність від індустріалізації. Соціалістичну перебудову селянських господарств ми мислили не інакше, як в перспективі десятиріч. Ми ніколи тому не вимагали ліквідації класів в рамках п'ятирічки» (цит. за: Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого. К выходу в свет советского издания книги Л.Д. Троцкого "Моя жизнь. Опыт автобиографии" // Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 10).

⁴¹ Зокрема, в одному з листів того часу, полемізуючи з своїми прихильниками, Троцький не без іронії відзначав: «Товариші хочуть помститися Сталіну. Дуже добре. Але сьогодні ми слабкі, ми не можемо негайно повалити Кремль. Деякі товариші тоді намагаються одержати чисто словесне задоволення. Вони знімають з СРСР титул робітничої держави, як Сталін позбавляє ордена Леніна урядовця, який впав у немилість.... Марксистська соціологія й істерика абсолютно несумісні» (цит. за: Дойчер И. Вказ. праця. – С. 503).

⁴² Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 208-210.

⁴³ Там само. – С. 228-230.

⁴⁴ Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Терра» - Политиздат, 1990. – С. IV.

⁴⁵ Троцкий Л.Д. Сталин. Т II. – С. 221.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С. 224.

⁴⁸ Там само.

Андрей Минаев

**Концепция «советского термидора»
в работах Л. Троцкого**

В своей статье автор исследует исторические условия возникновения концепции «советского термидора» и её эволюцию во второй половине 20-х – 30-х гг. XX века на примере некоторых работ Л. Троцкого.

Andriy Minaev

**The conception of the «soviet termidor»
in the works of L. Trotsky**

In his article the author explores the historical terms of the origin of the conception of the «soviet termidor» and its evolution in the second half of the 20's – the 30's of the XXth century on the example of some works of L. Trotsky.